

Etnografski institut SANU

NAUČNICE U DRUŠTVU

Radovi sa konferencije održane od 11. do 13. februara 2020.
u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu

Urednice:

Lada Stevanović

Mladena Prelić

Miroslava Lukić Krstanović

Beograd 2020

Socijalistička učiteljica – novo lice roda

Reforma osnovnoškolskog sistema sprovedena je u Jugoslaviji, pa i u Srbiji u periodu od 1953. do 1958. godine, kada je u Jugoslaviji donet Opšti zakon o školstvu, kojim je na teritoriji čitave zemlje uvedena jedinstvena osmorazredna osnovna škola. Jedna od ključnih uloga u cilju uspostavljanja nove politike obrazovanja i vaspitanja, ali i izgradnje modernog školskog sistema, poverena je učiteljima i učiteljicama. Uloga „liderki“ u malim sredinama od kojih se očekivalo da svojim ponašanjem daju primer drugima, stavila je mnoge učiteljice pred velika iskušenja i zahteve patrijarhalnog društva. Rađeći svoj posao, učiteljice su mu se prilagođavale, ali su ga i menjale. Prisustvo žena „učitelja“ u malim i konzervativnim sredinama bilo je posebno značajno za osnaživanje dve društvene grupe – devojčica i majki. Solidarnost koja je na taj način uspostavljena među ženama posebno je doprinela većoj vidljivosti žena u društvu i njihovom osnaživanju u daljem toku procesa obrazovanja i vaspitanja.

Ključne reči: učiteljice, „nova škola“, politika obrazovanja i vaspitanja, devojčice, majke, solidarnost, patrijarhalno društvo.

„Proizvođenje“ građana u 18. i 19. veku – onih koji su se morali staviti u službu nacionalne države – nije se moglo zamisliti bez škole, ali ni bez učitelja koji su se morali obavezati više nego drugi. Položaj državnih službenika u procesu stvaranja nacionalne države učinio je učitelje, kao službenike najbliže najmlađima, „upadljivom“ grupom koja je u cilju odbrane poretka morala biti stavljena pod posebnu kontrolu. Stvorena u 19. veku, moderna srpska država nije predstavljala izuzetak (Столић 2003, 89–100). Istraživanja istoričarke Ane Stolić pokazuju da je na osnovu podele unutar zanimanja, između učitelja i učiteljica, moguće na primeru učiteljskog zanimanja sagledati rezultate jedne od najznačajnijih društvenih podela, koja je bila posledica izgrađene hijerarhije društvene moći nastale na temelju rodni (gender) razlika, kako u 19. tako i u 20. veku (Столић 2003, 89). Položaj učiteljice u tom istom periodu teško se može razumeti bez sagledavanja šireg konteksta državne ideje o obrazovanju u vreme stvaranja Srbije kao nacionalne države u 19. veku kada su se i škole izgrađivale kao nacionalne institucije. Uverenje političke elite da je ženskoj deci potrebno obrazovanje stvorilo je prostor za uključivanje žena u učiteljski posao (Столић 2003, 91). Kreiranju učiteljskog poziva i kao žen-

skog posebno je trebalo da doprinese predstava o posebnoj bliskosti majke sa ženskom decom i njenoj vaspitnoj ulozi. Do koje mere je lik učiteljice morao biti sličan tradicionalnoj predstavi i ulozi majke najbolje govori saznanje da su u 19. veku u Srbiji učiteljice i u zvaničnim dokumentima označavane kao: vospitateljke, učiteljke, učiteljice, nastavnice (Столић 2003, 91).

Drugim rečima, u vreme stvaranja nacionalnih država uloga učiteljice u samom obrazovno-vaspitnom procesu u velikoj meri je bila zaodenuća „likom majke“. Kako su žene koje su se opredeljivale za učiteljski poziv u najvećem broju slučajeva predavale uglavnom ženskoj deci, uloga učiteljice razumela se više kao uloga one koja vaspitava, a manje one koja podučava. Okončanjem Drugog svetskog rata i promenama do kojih dolazi sa „podizanjem“ posleratne škole i to ne samo u Jugoslaviji već i u drugim delovima Evrope i sveta, ova praksa biće u velikoj meri odbačena. Odvajanju učiteljskog od „majčinskog“ poziva u velikoj meri je doprinela iznuđena emancipacija žena koje su tokom Drugog svetskog rata uzele učešće kao aktivne borkinje u vojskama nekih članica antifašističke koalicije. Vrlo dobar primer predstavljaju pripadnice Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Izjednačavanje žena sa muškarcima u ostvarivanju svih prava i obaveza što se desilo u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata posebno je doprinelo izmeštanju žene iz prostora koji su joj tradicionalno pripadali, a koji su gotovo isključivo definisani sferom privatnog. Pomerivši je sa margine ka centru društveno-političkih zbivanja, komunističko zakonodavstvo je otvorilo prostor za daleko veće prisustvo žena ne samo u javnom prostoru, već i u obavljanju javnih funkcija. Veće prisustvo žena u određenim profesijama koje su do kraja Drugog svetskog rata bile rezervisane isključivo za muškarce predstavljalo je jedan od dokaza nesumnjive emancipacije žena u socijalizmu. Ipak, najveći izazov emancipatorskim potencijalima komunističkog režima koji je težio stvaranju socijalističkog društva predstavljale su one profesije u kojima prisustvo žena nije bilo zanemarljivo ni pre Drugog svetskog rata. Pored navedenih faktora koji se u postojećoj literaturi o problemima emancipacije žena u socijalističkoj Jugoslaviji često navode, u analizu jasnijeg razumevanja emancipacije učiteljskog poziva u Jugoslaviji, potpunom odvajanju poziva učiteljice od „poziva majke“ treba uvesti još nekoliko aspekata.

Poražavajuće slike stradanja dece u Prvom, a onda i u Drugom svetskom ratu u aktima direktnog terora, koncentracionim logorima smrti, ali i na drugim mestima doprinele su, između ostalog, iznenadnoj i neočekivanoj emancipaciji dece kao društvene grupe u godinama posle Drugog svetskog rata. Spoznaja o načinima i stepenu stradanja dece u Drugom svetskom ratu doprinela je ne samo afirmaciji dijaloga o zaštiti dečijih života, prepoznavanja

nju i definisanju dečijih prava, već i novom otkrivanju detinjstva. Da su deca značajan segment društva kojima se mora pokloniti posebna pažnja nezavisno od drugih društvenih grupa unutar kojih su se do tada isključivo prepoznavala (porodica), pokazao je prvi posleratni popis stanovništva u Jugoslaviji po kome su deca uzrasta do 14 godina starosti činila 32,53% od ukupnog broja Jugoslovena. Saznanje da trećinu jugoslovenskog društva u godinama kada je zemlju trebalo ne samo obnoviti već i izgraditi, ojačati njene krhke institucije, čine najmlađi Jugosloveni i Jugoslovenke predstavljalo je ogroman izazov za jugoslovensko rukovodstvo (Петровић Тодосијевић 2018, 157). Statistika je samo nekoliko godina po okončanju Drugog svetskog rata pokazala da izgradnja socijalizma u Jugoslaviji u velikoj meri zavisi od mogućnosti države da već pomenutu i jednu od najbrojnijih društvenih grupa obuhvati složenim sistemom, između ostalih, i prosvetnih institucija. Drugim rečima, izgradnja socijalizma u Jugoslaviji zavisila je od sposobnosti države da dete u velikoj meri izmesti iz tradicionalne porodice i „privede“ ga institucijama sekularne države.

Nov odnos prema deci i detinjstvu, u javnom prostoru zahtevao je kreiranje emancipovane slike deteta koje se, bar kada je u pitanju pionirska štampa pa i popularni dnevni listovi poput *Politike*, često prikazivalo kao aktivni kreator jugoslovenske socijalističke zajednice. Analiza slike roditelja na stranicama različite štampe, kako one koja se obraćala isključivo deci (pionirima), tako i one koja je bila namenjena pre svega odrasloj čitalačkoj publici u prvih deset godina po okončanju Drugog svetskog rata, ukazuje na tzv. „nulto“ prisustvo istih (Petrović Todosijević 2019, 263–285). Povratak majke, ali i oca, od sredine pedesetih godina 20. veka na stranice, ne isključivo pionirske već i dečije, štampe bilo je u direktnoj vezi sa otpočinjanjem rada Komisije za reformu školstva pri Narodnoj skupštini Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1953. godine. Komisija za reformu školstva koja je radila punih pet godina kroz čitav niz potkomisija uz aktivno učešće: prvih generacija školovanih pedagoga i psihologa, učitelja, nastavnika i profesora koji su zahvaljujući brojnim Uneskovim programima bili u prilici da prolaze različite obuke i treninge širom, pre svega, Zapadne Evrope, pisaca za decu, akademskih slikara, filmskih stvaralaca, okončala je svoj rad stvaranjem modernog školskog sistema u Jugoslaviji kakav se tih godina definisao u čitavoj Evropi i svetu (Petrović Todosijević 2019, 45–70). Donošenjem Opšteg zakona o školstvu 1958. godine, na teritoriji cele jugoslovenske države uvedena je ne samo jedinstvena osmorazredna osnovna škola kakva u Republici Srbiji postoji i danas, već je nakon četrdeset godina postojanja jugoslovenske države uspostavljen jedinstveni školski sistem na prostoru cele države. Posebno je

važno reći da je pomenuta reforma bila okvir za uspostavljanje nove politike obrazovanja i vaspitanja koja je predstavljala glavno ishodište definisanja novog koncepta odrastanja i detinjstva u Jugoslaviji, odnosno „srećnog detinjstva“. Novi reformski zakon koji je donet krajem pedesetih godina 20. veka prepoznao je, za razliku od zakonodavstva 19. veka, veoma aktivnu ulogu roditelja u procesu obrazovanja i vaspitanja, jer su sva istraživanja pokazala da se Reforma ne može zadržati samo unutar škole, već mora izaći na ulice, ući u kuće, odnosno porodice.

Ovo, u tom trenutku revolucionarno, rešenje lišilo je sve zaposlene u školi, pa i učiteljicu – koja se, za razliku od prethodnih perioda našla u školi koja ne pravi razliku između „muških“ i „ženskih“ odeljenja, već obrazuje i vaspitava svoje đake za život u društvu ravnopravnih građana i građanki – „materinskih“ funkcija koje je imala ranije. Sa druge strane, to joj je kao i svim pojedincima koji su bili uključeni u savremeni obrazovno-vaspitni proces dodalo jednu novu ulogu. Baš zbog negativnog iskustva koje su imale sa devetnaestovekovnom školom, koja je od učenika stvarala prvenstveno lojalne članove zajednice, države koje su izašle iz Drugog svetskog rata, kao jedan od strateških ciljeva pred sebe postavile su stvaranje školskih sistema koji će biti otvoreni prema društvu u celini čijim se sastavnim delom smatrala i porodica.¹ U slučaju prosečne jugoslovenske porodice radilo se o izrazito patrijarhalnoj porodici čiji su pripadnici mahom živeli na selu. U slučaju jugoslovenskog posleratnog društva, odstupanje od tradicionalnih obrazaca vaspitanja predstavljalo je teško savladiv problem, jer su svi raspoloživi podaci ukazivali na veoma nepovoljnu socijalnu strukturu muškaraca i žena koji su pripadali onim uzrastima među kojima je bilo najviše roditelja dece osnovnoškolskog uzrasta, a to su prema popisu iz 1948. bili oni Jugosloveni i Jugoslovenke koji su imali između 25 i 39 godina starosti. Po rezultatima popisa iz 1948, pripadnika uzrasta od 25 do 39 godina bilo je 2.985.666 ili 18,93% od ukupnog broja stanovnika. Zajedno sa decom uzrasta od 7 do 14 godina bilo ih je 5.826.653 što znači da su zajedno činili 36,94% od ukupnog broja građana Jugoslavije što ih je, nezavisno od drugih faktora, činilo jednom od najbrojni-

¹ U periodu posle Drugog svetskog rata dolazi do formiranja Agencije za obrazovanje, nauku i kulturu Organizacije Ujedinjenih nacija (UNESCO). Agencija je odigrala jednu od ključnih uloga u realizaciji nekih od segmenata brojnih reformi školstva koje su bile sprovedene širom Evrope i sveta (Engleska reforma školskog sistema 1944; Francuska Lavanž-Valonova školska reforma 1945; Reforma školskog sistema u Švedskoj; Reforma školskog sistema u Zapadnoj Nemačkoj; Sovjetska reforma školskog sistema (1958); Reforma školskog sistema u Japanu) pa i u Jugoslaviji (1958), koja je Unesku pristupila 1950. godine odnosno godinu dana pošto je vrh Komunističke partije Jugoslavije na Trećem plenumu CK KPJ definisao novu politiku obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji.

jih i samim tim najznačajnijih društvenih grupa. Kada se govori o uzrasnim kategorijama između 25 i 39 godina, treba naglasiti još jednu odliku ove grupe, a to je da se radilo o, pre svega, aktivnom stanovništvu. Najveći procenat onih koji su po rezultatima popisa iz 1948. imali između 20 i 54 godine, a pripadali su grupi aktivnog stanovništva, živio je od poljoprivrede. Bilo ih je 4.451.213 odnosno 71% od ukupnog broja aktivnih navedenog uzrasta. Po popisu iz 1948. od 12.438.503 Jugoslovena starijih od 10 godina, 3.162.941 je bilo nepismeno. Među pripadnicima uzrasta od 25 do 39 godina bilo je 658.718 ili 20,83% nepismenih. Od toga su 505.566 ili 76,75% bile žene. Od 2.985.666 pripadnika navedenog uzrasta školsku spremu nije imalo 977.477 ili 33,76% građana i građanki Jugoslavije. Od tog broja 692.067 ili 70,80% su bile žene. Osnovnu školu je imalo završeno 1.612.082 ili 54% od čega je žena bilo svega 756.561 ili 46,93% (Петровић Тодосијевић 2018, 163–165). Već na osnovu ovih podataka se može uočiti da je napuštanje tradicionalnih obrazaca vaspitanja bilo posebno otežano zbog dva činioca: činjenice da je većina roditelja dece koja su išla u osnovnu školu od kraja Drugog svetskog rata do početka šezdesetih godina 20. veka živela od poljoprivrede, što znači na selu, kao i činjenice da je obrazovni profil majki dece osnovnoškolskog uzrasta u ovom periodu bio izuzetno loš kao i obrazovni profili očeva koji su za nijansu bili obrazovaniji.

Zbog svega navedenog državnim organima, kojima je bilo povereno uspostavljanje nove politike obrazovanja i vaspitanja kroz reformu celokupnog obrazovnog sistema, bilo je jasno da ne samo dete, već i roditelji, tačnije rečeno majka i otac moraju postati predmet ozbiljne rasprave političara, teoretičara, pedagoga, psihologa, pa i različitih štampanih glasila koja su služila konstruisanju poželjne slike kako porodice tako i pojedinačnih slika majke i oca. Upravo zahvaljujući artikulisanju ove ideje, od sredine pedesetih godina 20. veka redizajnirani roditelji, kako majka tako i otac, vraćaju se na stranice ne samo dečijih, već i drugih glasila (Петровић Тодосијевић 2019, 45–70).

Sa druge strane, nametalo se pitanje kako poruku o potrebi za odustajanjem od tradicionalnih obrazaca ponašanja i vaspitanja dece poslati roditeljima koji su, naglašeno je, u velikoj meri bili ne samo neobrazovani već i nepismeni, to jest roditeljima do kojih je poruka o novim „zahtevima vremena“ teško dopirala. Upravo je uloga učitelja i učiteljica od kojih su se mnogi u godinama posle rata „trbuhom za kruhom“ zaputili ka selima, često napuštajući život u daleko većim i „komotnijim“ sredinama bila ključna za povezivanje tradicionalnih agrarnih sredina sa novim režimom, ali i novom politikom (Петровић Тодосијевић 2018, 244–256). Zbog toga su učitelji

i učiteljice postali važan faktor ne samo za uvođenje dece u školu, već i za tumačenje „nove istine“ koja je često bila ne samo nedokučiva, već i neprijatna i bolna za društvo koje se teško menjalo.

Upravo se ovaj sudar patrijarhalnih sredina sa zahtevima države koja je selo često i nepravedno smatrala glavnom preprekom modernizacije i emancipacije najviše prelamao „preko leđa“ onih kojima je „u opisu radnog mesta“ bilo da „prenesu poruku“. U obavljanju važnog segmenta učiteljskog posla češće su stradali i više su trpeli oni čije se prisustvo u javnom prostoru teže prepoznavalo kao uobičajeno. Sa jedne strane, radilo se o obrazovanim ženama koje su prihvatanje službe na selu, bez obzira na sve teškoće, doživljavale kao suštinu svoje emancipacije za koju se nisu mogle izboriti bez odlaska od kuće i ekonomskog osamostaljivanja i pored toga što su primanja prosvetnih radnika, kao i njihov socijalni položaj, sve do početka pedesetih godina bila na najnižem mogućem nivou. Novo lice roda za koje su se prosvetne radnice, pre svega učiteljice, borile često lišene bilo čije pomoći, pa i onih najbližih, neretko je podrazumevalo pravljenje različitih kompromisa i pristajanje na moral patrijarhalne sredine. Dolazak u manje sredine bio je izazov za sve mlade i pogotovo neudate žene koje su pre svega imale zadatak da izgrade autoritet državnog službenika, odnosno službenice na jednom od najvažnijih zadataka u novoj državi. Izgradnja autoriteta uvek je bila u tesnoj vezi sa moralnom procenom koju je po pravilu izricala patrijarhalna sredina. „Moralni lik“ učitelja nije zavisio samo od „držanja“ tokom Drugog svetskog rata. Predstave o prosvetnim radnicima u sredini u kojoj su živeli i radili bile su, ponekada, od presudnog značaja pri donošenju odluka o daljem napredovanju ili prijemu u Partiju. Lojalnost Partiji i Revoluciji, češće kada su žene u pitanju, stavljala se u drugi plan ukoliko je pojedince pratio „loš glas“ (Петровић Тодосијевић 2016, 121–150).

U godinama posle Drugog svetskog rata nekoliko je faktora doprinelo emancipaciji poziva učiteljice. Odmah po završetku rata, žene u Jugoslaviji izjednačene su u svim pravima i obavezama sa muškarcima. Socijalistička učiteljica po mnogo čemu razlikovala se od predratne učiteljice. Pored toga što je postala ravnopravna sa svojim muškim kolegama zbog čega je za isti rad dobijala identičnu novčanu nadoknadu, u godinama posle rata ona je uspeła da se odvoji od „lika majke“ odnosno od uloge „one“ koja pre svega vaspitava. „Razlaz“ sa „majčinskim likom“ bio je moguć pre svega zahvaljujući uspostavljanju nove politike vaspitanja i obrazovanja u Jugoslaviji od kraja četrdesetih godina 20. veka što će dovesti do sprovođenja velike reforme školstva u periodu od 1953. do 1958. godine. Izlazak politike vaspitanja i obrazovanja, koja je bila okvir za uspostavljanje novog koncepta detinjstva („srećnog de-

tinjstva“), iz škole na ulicu zahtevao je novo podelu društvenih pa i porodičnih uloga. „Rad“ na odvajanju porodice od „uobičajenih društvenih odnosa“ bio je ključan ne samo za sprovođenje nove politike vaspitanja i obrazovanja, zahvaljujući kojoj je jugoslovensko društvo od patrijarhalnog seljačkog trebalo da postane moderno industrijsko društvo, već i za novu preraspodelu društvene moći koja je određenim društvenim grupama trebalo da obezbedi emancipaciju. Ne samo učiteljice već i učitelji odigraće ogromnu ulogu u procesu emancipacije jugoslovenskog pretežno seljačkog društva. Dolazak u manje patrijarhalne sredine bio je veliki izazov za mlade uglavnom neudate učiteljice koje su često daleko od svojih kuća, sada kao državne službenice, pokušavale da menjaju druge, a zapravo su najviše promenile sebe i odnos prema jednoj od najvažnijih profesija u svakom društvu.

Literatura:

- Петровић Тодосијевић, Сања. 2016. „Однос комунистичке власти у Србији према старом учитељском кадру после Другог светског рата“. У *Токови историје* 2: 121–150.
- . 2017. „Сociјализам у школској клупи и око ње. Дoмети реформе oсновношколског система у Југославији 1949–1958“. У *Сociјализам: изградња и разградња. Зbornик oдабраних радова са Другог међународног зnanственoг скупа Сociјализам на клупи. Сociјализам: изградња и разградња*, прир. Чижара Bonfiglioli и Boris Koroman, 45–70. Pula–Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile.
- . 2018. *Ойшећемо светлості бучном водоюду. Реформа oсновношколскої сисітема у Србији 1944–1959*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- . 2019. „Слика oца у југословенским часописима за децу oд краја Другог светског рата до краја педесетих година 20. века“. У *Часописи за децу: југословенско наслеђе (1918–1991)*, прир. Stanislava Barać и Tijana Tropin, 263–285. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Столић, Ана. 2003 „Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века“. У *Образовање код Срба кроз векове*, прир. Радослав Петковић, Петар В. Крестић и Тибор Живковић, 89–100. Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, Друштво историчара Србије, Историјски институт.

Sanja Petrovic Todosijević

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

The Female Socialist Teacher – The New Face of Gender

The political decision to reform the entire school system in Yugoslavia, along with the decision to reform the primary school system as one of its component parts, was taken at the Fifth KPJ (Communist Party of Yugoslavia) Congress at the Third Plenum of the CK-KPJ (Central Committee – Communist Party of Yugoslavia) in December 1949. The reform of the primary school system conducted in Yugoslavia (and thus in Serbia) in the period from 1949 until 1958 (which actually began in 1953) when the General Law on Schools introduced a unified eight-grade primary school system across the country, was a framework for the implementation of new policies on education and upbringing. Starting from the legislator's belief that "the new school" could not be built unless the whole community took responsibility for it, education policies and upbringing moved from the school to the streets for the first time. One of the key roles in establishing new policies on education and upbringing, but also in building a modern school system, was entrusted to the men and women who taught in it. The cultural transformation of society could not be imagined without the contribution of the teachers who were important not only in raising awareness of the importance of attending school and gaining an education, but also in the environments where they worked: their role was as a "lighthouse", intended to bring the entire community together in the process of enlightenment. The "exit" of the teacher from school, their positioning in the public space, in a predominantly agrarian society, particularly exposed the women who devoted themselves to the teacher's vocation to great challenges. The role of "female leaders" in small communities, expected to set an example for others through their behaviour, placed many female teachers at the heart of the challenges and demands of patriarchal society. In the course of doing their work, the female teacher adapted to, yet also changed that society. The presence of women "teachers" in small and conservative environments was particularly important for empowering two social groups: girls and mothers. Others were given a particularly important role in the process of establishing the new policy on education and upbringing, even though one in five of the mothers of children affected by the reform was illiterate when the reforms of 1953–1958 began. The solidarity that was established among women has especially contributed to the greater visibility of women in society and their empowerment in the further course of the education and upbringing process.

Keywords: female teachers, "new school", policy on education and upbringing, girls, mothers, solidarity, patriarchal society.